

УДК 94(477) "19/20"

МОРОЗОВА О.С., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Морозова Ольга Станіславівна (1978 р. н.). У 2000 р. з відзнакою закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного університету. Кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Коло наукових досліджень – історія України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

МОВНИЙ ФАКТОР ЯК ГОЛОВНИЙ ПРИНЦИП ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті відображений процес історичного розвитку української мови в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття як головного принципу цивілізаційного процесу українців (автор робить акцент на дослідженні мовного питання в освітній сфері, як найбільш заангажованій галузі суспільної діяльності запропонованого періоду).

The process of the historical development of the Ukrainian language in Ukraine at the end of the XIXth – the beginning of the XXth century, as a main principle of the Ukrainian's civilization process is lighted in the article (the author does the accent on the investigation of the language question in the educational sphere, as the most preconceived branch of the public activity of that period).

Одним з найголовніших принципів цивілізаційного розвитку в модерній історії виступає мовно-культурний фактор. Ключову роль мови в утворенні локальних цивілізацій (національних держав) підтверджує абсолютне переважання в Європі країн, об'єднаних однією загальнонаціональною мовою. З 47 європейських країн (якщо рахувати Росію, Закавказзя і Туреччину) своя національна мова є державною (або офіційною) у 41 країні, тобто в 85 % від загальної кількості [1].

У свою чергу мова – найголовніша передумова збереження й розвитку етносу як культурно-історичної спільноти. Таку думку висловив історик І. Огієнко, а підтримують його мовознавці Федір та Алла Медвідь, В. Іванишин та Я. Радевич-Вінницький, О. Нельга, Л. Полюга, Н. Ломінська [2-7] та інші дослідники.

Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві, а особливо в сучасному україн-

ському, коли у ході розвитку української цивілізації на перший план виходять питання свободи, незалежності, суверенітету, прав людини, що не можуть бути вирішені без стабілізації мовних питань.

Отже, мова – суть нації, існує мова – існує і нація, з розвитком мови розвивається й цивілізація. Саме з боротьби за мову здебільшого починається боротьба народів за свої права. І ця теза підтверджується українською історією.

Мета статті – відобразити процес історичного розвитку української мови в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., як головного принципу цивілізаційного процесу українців (у статті автор робить акцент на дослідженні мовного питання в освітній сфері, як найбільш заангажованій галузі суспільної діяльності запропонованого періоду).

Розуміння того, що мова – це запорука існування й розвитку нації було присутнє в українців

ще з давніх часів. Цікавість до мови, до історії рідного краю почалася ще в кінці XVIII ст. на території Лівобережної України – осередку кращих інтелектуальних сил. Поширенню мовного інтересу сприяло розповсюдження української літератури, преси, виникнення громад, які прагнули розгорнути просвітницьку роботу серед українських селян. Ці фактори разом із жорсткою асиміляторською політикою Російської імперії спричинили в кінці XIX ст. появу руху за впровадження української мови у навчальних закладах Наддніпрянської України.

У ході боротьби за україномовну освіту в цьому регіоні можна виділити три етапи:

1) кінець XIX ст. – 1905 р. – період, коли питання українізації освіти стало основним у роботі українських педагогів, громадських та просвітніх товариств, молоді, партій; відбуваються перші спроби впровадити рідну мову в навчальний процес; українське питання виходить на державний рівень, ним зацікавлюється закордонна громадськість.

Активно на захист викладання рідною мовою виступило вчительство. Окрім численних спроб домогтися дозволу уряду на відкриття україномовних шкіл, педагоги почали самовільно впроваджувати рідну мову в навчальних закладах. Так, школи з навчанням українською були засновані у маєтку Х.Д. Алчевської у с. Олексіївці (на Катеринославщині), де вів заняття Б.Д. Грінченко; В.В. Лесевичем, українським драматургом М.Л. Кропивницьким (садиба “Затишок” Куп’янського повіту Харківської губ.), просвітителем М.М. Аркасом (с. Богданівка, на Миколаївщині). Відома і Брусівська школа Хорольського повіту Полтавської губ., де вчителював С.В. Панасенко, як школа з українською мовою викладання [8-10]. За таку діяльність влада безпощадно звільняла небезпечних викладачів і такі школи довго не існували. Крім того, це були одиничні випадки, коли українці наважувалися самовільно навчати дітей українською мовою.

У цей час відкрито виступили з вимогами української школи з рідною мовою навчання вихованці навчальних закладів. Учні та студенти організовували гурти, проводили віча, зверталися з вимогою введення української мови в школах до керівників навчальних закладів, уряду країни [11-13]. З кінця XIX ст. і в подальші роки борцями за українізацію навчальних закладів виступили окремі земства [14; 15]. На зламі століть створюються перші нелегальні політичні партії, які починають приділяти увагу мовному питанню [16; 17]. Постійно піднімалося питання впровадження української мови в навчальних закладах на численних зібраннях громад [18]. На ім’я Голови Комітету Міністрів С.Ю. Вітте надходили листи від жителів різних міст щодо зняття обмежень для української мови [19-22]. Однак, на цьому етапі українці ще не були достатньо згруповані в своїх домаганнях, не мали чіткої мети.

Протести проти переслідування української мови в Російській імперії проходили і за межами України. У результаті дій громадськості щодо введення української мови в навчальних закладах у 1904 р. Академія наук, Київський і Харківський університети, а також Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатори висловилися проти обмеження вживання української мови [23]. Від академії наук доповіді про відміну утисків щодо української мови підготувала комісія під керівництвом Ф. Корша в складі академіків А. Фаміцина, В. Зеленського, Ф. Фортунатова, О. Шахматова, А. Лаппо-Данилевського, С. Ольденбурга та ін. Виступи щодо ролі та значення української мови підготували також С. Русова, О. Русов, О. Лотоцький та ін. [24]. Отже, дії українського населення за навчання рідною мовою змусили уряд приділити увагу цьому питанню.

2) 1905-1907 рр. – період активної боротьби населення Наддніпрянської України за рідну мову навчання, українці здобувають деяких досягнень. Потужною силою виступила інтелігенція, дієвою платформою ведення руху стала преса. У боротьбу включилися майже всі верстви населення. Активно проходив рух за українізацію вищих навчальних закладів.

Царський маніфест 17 жовтня 1905 р. про свободу слова, совісті і друку дав можливість українському рухові вголос заявити про потреби національної школи. Суспільний рух об’єднав широкі кола педагогів, учнів, студентів, простих громадян. З’явилося чимало нових українських видань, серед яких “Рада”, “Рідний край” та ін. На їхніх сторінках було багато думок щодо впровадження української мови в навчальних закладах [25-27]. Виникла велика кількість народно-просвітницької літератури українською мовою. Редакторами книг, газет, журналів були провідні діячі української культури. Широкого розповсюдження набули громадські організації “Просвіти”, які проводили курс на українізацію шкільництва [28-32]. Постійно питання про допущення української мови в навчальних закладах підіймали земства [33-37]. Досить активними були вимоги створення українознавчих кафедр при вищих навчальних закладах [38; 39]. У Москві, у Санкт-Петербурзі організувалися українські студентські громади, які виступали за рідномовну освіту для українців [40].

У результаті в 1906 р. Міністерство народної освіти дало дозвіл вивчати українську мову в тих гімназіях, де цього схочуть. Рідна для українців мова мала викладатися як необов’язковий предмет у вільний від навчальних занять час. На такому статусі вона була введена у Кам’янець-Подільській жіночій гімназії пані Славутинської, у приватних навчальних закладах міста Одеси та ін. [41-43]. У 1906 р. І. Стешенко в Київській школі ім. Лисенка, на драматичному відділі, читав для учнів-українців лекції з історії україн-

ської драми українською мовою. Водночас Синод дозволив викладання української мови в Подільській духовній семінарії, в церковно-учительській школі в м. Вінниці та в усіх початкових школах єпархії [44]. Але згодом під впливом загального реакційного настрою школи були позбавлені наданого їм права.

На початку ХХ ст. найбільш завзято йшла боротьба за україномовну вищу освіту. В університети постійно надходили прохання з різних міст України про введення в курс викладання рідної мови. М. Сумцов переконував, що, будучи забороненим владою, українське слово не залишилось у забутті. Викладання малоруської мови було введено в різні курси такими викладачами, як О. Потебня, А. Метлинський, М. Хасанський, Д. Багалій [45]. У 1906-1907 р. М. Сумцов у Харківському університеті почав читати курс української народної словесності, а О. Грушевський у Новоросійському – курс історії України українською мовою. У той же час у Київському університеті почав читати лекції з історії української літератури професор О. Лобода [46; 47].

Важливе місце в русі за українізацію шкільництва займало створене в 1907 р. Українське Наукове Товариство в Києві, яке підтримувало тісні зв'язки з борцями за україномовну освіту Західної України [48]. Неодноразово питання про навчання дітей рідною мовою піднімали Санкт-Петербурзький комітет письменності, Київське та Харківське товариства грамотності та ін. [49]. Почався випуск українських підручників, але в школах вони майже не використовувались, бо українських шкіл, як таких, в Україні не було. Постійно питання українізації освіти піднімалося в російській Державній Думі [50].

Так, навіть серед великоросів з'явилася думка, що утиски українського слова, як такого, не витримують ніякої критики. Українське питання продовжувало цікавити і закордонну громадськість.

Багатонаціональний Південь, який вважався цілком російською областю, теж підтримував населення Наддніпрянщини у їх домаганнях і брав безпосередню участь у боротьбі за українську школу [51-53], хоча активність громадян тут не була досить високою.

3) 1907-1917 рр. – згорання руху. Незважаючи на поживлення національного руху українців на початку ХХ ст., з 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції. У цей час ідея української школи стає актуальною і серед духівництва [54]. Однак відкритий опір з боку російських націоналістів став перепорою для подальшого розгортання руху за впровадження української мови в навчальних закладах. Лише після 1917 р. почалася активна українізація навчальних закладів. Незважаючи на це, саме мова єднала

українців у їх боротьбі, сприяла подальшому існуванню української нації.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття мовне питання було одним з найголовніших питань й жителів Галичини, Буковини та Закарпаття, що перебували в межах єдиної Австро-Угорської імперії, хоча мали різну політичну ситуацію. Поляки вели рішучу політику колонізації українського населення Галичини. Це змусило галицьких українців розпочати уперту боротьбу за впровадження української мови в навчальних закладах регіону. У процесі цієї боротьби можна виділити також три етапи:

1. 80-ті рр. ХІХ ст. – 90-ті рр. ХІХ ст. – зародження та розгортання руху (вимоги української школи стали виставлятися на офіційному рівні).
2. 1900-1910 рр. – масовий національний рух (застосовувались усі методи боротьби, в русі брали участь усі верстви населення, особливо яскраво боротьба проявилася у Львівському університеті).
3. 1910-1917 рік – спад та згорання руху.

Перший період був важливим для процесу боротьби за україномовну освіту. Саме тоді населення Галичини заявило, що воно буде рішуче відстоювати права рідної мови. Майже всі верстви населення були задіяні у русі. Це знаменувало відродження українського народу.

У результаті на галицьких землях поширюється україномовна преса, створюються перші українські підручники. Розвиток національної освіти починається з обговорення питання в пресі, на конференціях, створенням української наочності, додаткової та довідкової літератури. Багато уваги приділяла питанню україномовної освіти преса, на сторінках якої досить гостро висловлювали свої думки щодо впровадження української мови в освітній процес провідні діячі українського руху [55-57]. На захист рідної мови в школі встали “Просвіти”, громади, політичні діячі, студентські та вчительські організації, що мали на меті “боронити права української мови” [58]. Активним захисником вищої школи з рідною мовою навчання виступила молодь.

У цей час українці вдавалися лише до легальних методів боротьби. Подавалася маса меморандумів і петицій до галицького сейму та шкільної ради, віденського уряду і парламенту з проханням змінити дискримінаційний стан у шкільництві [59-63]. Важливе місце займали вимоги відкриття українських початкових та середніх шкіл у Львові, паралельних українських класів при гімназіях, зрівняння права польської та української мов у шкільних закладах, зміни навчальних планів та видання українських підручників і посібників, припинення утисків українських учителів та переслідування діячів, створення українського університету. Результатом творчих пошуків населення Галичини стало заснування у Львові з початком 1884/85 шк. р.

народної школи з українською мовою викладання, української чоловічої 4-класової школи, де навчання велося рідною мовою [64; 65]. У подальші роки кількість україномовних початкових закладів збільшувалася. Влада не бачила у них велику загрозу.

Українська середня освіта була в гіршому стані. Уряд не бажав виховувати національно свідому українську інтелігенцію, однак українцям вдалося добитися певних перемог. У 1887 р. було відкрито першу українську гімназію в Перемишлі спочатку у вигляді паралельних українських класів, згодом вона стала повною. З вересня 1892 р. цісар Франц-Йосиф дозволив заснувати державну гімназію з українською мовою навчання в Коломиї. У 1893 р. тут створено паралельні українські класи, а в 1900 р. гімназія стала повною. У 1898 р. виникла україномовна гімназія в Тернополі (1906 р. – стала самостійною) [66].

Щодо вищої освіти, то у створенні українського університету австро-угорські власті бачили пряму загрозу для всього існування держави. Лише під тиском громадськості в 1894 р. у Львівському університеті була відкрита кафедра історії України, яку очолив М. Грушевський. Ставилося питання про відкриття кафедри математики з українською мовою викладання [67].

Другий період характеризується тим, що на початку ХХ ст. активізувався національний рух українців, посилилась активність політичних сил, з'явилася тенденція до згуртування. Майже всі верстви населення стали на боротьбу за права рідної мови. Учасники руху починають віддавати перевагу нелегальним методам боротьби.

Яскравою сторінкою боротьби галицького населення за право рідної мови в навчальних закладах стала боротьба за існування українського університету. Так, починаючи з 1900 р., у Львівському університеті проф. К. Студинський почав викладати історію української літератури з кінця ХV ст., проф. О. Колесса – історію української літератури ХІХ ст., проф. Кокорудзь – українську мову [68]. У цей час з'явився новий

вид протесту – сецесія (відокремлення), коли українські студенти одночасно перейшли з полонізованого Львівського університету до університетів Відня і Праги [69].

Вплив на розгортання руху за україномовну освіту в Галичині мала революція 1905-1907 р. у Російській імперії. Виступи населення стають більш тривалими, широкомасштабними, масовими. Сприяли боротьбі і репресії проти української інтелігенції в Росії, яка продовжувала свою діяльність уже в Галичині. Як результат, у 1905 р. запрацювала україномовна гімназія в Станіславі [70].

На початку ХХ ст. галицька інтелігенція починає вдаватися до приватної ініціативи. У 1908 р. були створені приватні гімназії в Копичинцях і Яворові, в 1909 р. – Рогатині й Городенці. Згодом з'явилися українські приватні гімназійні курси в Буську та Збаражі [71]. Боротьба за україномовні навчальні заклади часто набирала агресивних форм, які призводили навіть до кривавих форм. У цей час між поляками з'являється думка, що український університет не являв би собою ніякої небезпеки. Це свідчить про силу й міць українського руху, в результаті якого польське населення було змушене йти на поступки.

Особливістю третього періоду було поступове зниження інтенсивності боротьби українського населення за впровадження української мови в навчальних закладах у результаті реакції. Світова війна остаточно зупинила всякі дії щодо націоналізації української освіти. За таких умов показовим залишилася тільки кількість рідномовних початкових навчальних закладів: 1911 р. – 2514 урядових початкових шкіл з українською мовою навчання, 1913 р. – 2613 [72].

Таким чином, період ХІХ – ХХ століття – епоха боротьби українців за свою рідну мову. У цій боротьбі українці здобули значних перемог. Так, саме українська мова, незважаючи на жорстокі переслідування, зберегла її носіїв як народ, як націю, є головним чинником розвитку української цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім “КМ Академія”; Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – С. 3-4.
2. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – С. 126.
3. Медвідь Ф., Медвідь А. Єдиний скарб у тебе – рідна мова // Мандрівець. – 2000. – № 1-2. – С. 21.
4. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 17.
5. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: ТанDEM, 1997. – С. 238.
6. Полюга Л.М. Українська мова у процесі духовного відродження українського народу // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 208.
7. Ломінська Н. Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість. Навч. посіб. – Острог-ДЕ КАЛБ (США), 2001. – С. 3-4.
8. Ф.М. Борис Дмитрович Грінченко // Рада. – 1910. – 27 квітня (№ 94). – С. 1.
9. Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала “Украинская жизнь”. Изд. 3-е. – М.: За друга, 1917. – С. 92.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – п. ХХ ст.): Нариси. – К.: Радянська школа, 1991. – С. 313.
11. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 3.
12. Пчілка О. Українські університетські кафедри // Рідне слово. – 1906. – № 46. – С. 1-2.
13. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 1.
14. Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка // Журналы заседаний Черниговского губернского земства. – Чернигов, 1901. – С. 185-192.

15. ЦДІАК. – Ф.707, оп. 229, спр. 122, арк. 147.
16. Васильович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – С. 24-25.
17. Докладная записка Председателю Комитета Министров С.Ю. Витте от малорусского актёра, дворянина М.Л. Кропивницкого от 8 янв. 1905 г. – Б.м.: Б.в., 1905. – С. 1.
18. Докладная записка на имя Председателя Комитета Министров Стат-Секретаря С.Ю. Витте из Одессы от 21 янв. 1905 г. – Одесса: б. в., 1905. – С. 1-9.
19. Докладная записка Председателю Комитета Министров из Санкт-Петербурга от 10 февр. 1905 г. – СПб.: Б. в., 1905. – С. 1.
20. Докладная записка Председателю Комитета Министров тайному советнику С.Ю. Витте от граждан г. Харькова. – Харьков: б. в., 1905. – С. 1.
21. Докладная записка Академии Наук об отмене стеснений малорусского слова. – Б.м.: Б. в. – С. 3.
22. Императорская Академия Наук об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб.: Типогр. императ. акад. наук, 1905. – С. 42-72.
23. Гр. К. Рідна мова. Український буквар // Рідний край. – 1906. – № 43. – С. 19.
24. Судьбы украинской печати // Украинский вестник. – 1906. – № 13. – С. 923.
25. Українська шкільна справа // Рідний край. – 1906. – № 45. – С. 1-2.
26. В справі заснування українських кафедр в київському університеті // Рідний край. – 1906. – № 50. – С. 7-8.
27. ДАКО. – Ф.10, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
28. ДАМО. – Ф.206. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 155.
29. Лисенко О.В. Значення українських “просвіт” для справи шкільного навчання // Рідна школа. – 1992. – № 3-4. – С. 21.
30. Шелухин С. Одеська “Просвіта” (Лист до редакції) // Рідний край. – 1906. – № 44. – С. 8.
31. Безгласный. Родной язык – родная и школа // Юг. – 1905. – 12 окт. – С. 3.
32. ІР ЦНБ. – Ф. 1, спр. 6670, арк. 1.
33. Постановления Полтавского губернского земского собрания, касающегося украинского вопроса // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 31-32.
34. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 151.
35. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 299, спр. 325 б, арк. 3.
36. На педагогических курсах в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 124.
37. Русова С. Курсы народных учителей в Киеве // Украинский вестник. – 1906. – № 14. – С. 967.
38. ІР ЛНБ. – Ф. “НТШ”. – Оп. 2, спр. 23, арк. 1-25.
39. Рідна мова в гімназії // Рідний край. – 1906. – № 18. – С. 12.
40. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк.13.
41. Українська мова в гімназіях // Рідний край. – 1906. – № 49. – С. 8.
42. Лекції українською мовою // Рідний край. – 1906. – № 48. – С. 9.
43. Сумцов М. История и этнография Малороссии, как предметы преподавания в Харьковском университете // Киевская старина. – 1906. – № 5-6. – С. 37, 39.
44. Залізник М. Російська Україна й її відродження. – Львів, 1910. – С. 52.
45. Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994. – С. 49.
46. ІР НБУ. – Ф. 10, оп. 1, спр. 32409, арк. 1.
47. Українське питання. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – С. 88.
48. Морозова О.С. Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.33. – Вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 23-25.
49. Безгласный. Родной язык – родная и школа // Юг. – 1905. – 12 окт. – С. 3.
50. Морозова О.С. Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 104-108.
51. Сінкевич Є.Г., Кузова Н.М. Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890-1917 рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск VI. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 85-89.
52. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – С. 20.
53. Борьба за украинский университет // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 115.
54. За рідною висшою школою // Діло. – 1912. – Ч. 118. – С. 1-3.
55. Меморіал львівських українських товариств до центрального керівництва з 15.04.1910 р. в справі заснування українського університету у Львові // Наша школа. – 1910. – Кн. II. – С. 78-79.
56. Утраквізм в школах середніх // Шкільна часопись. – 1886. – Ч. 7. – С. 55.
57. Відозва // Шкільна часопись. – 1886. – Ч. 7. – С. 1-2.
58. Внесення посла Ю. Романчука // Шкільна часопись. – 1884. – Ч. 19. – С. 148-149.
59. Меморіал буковинського православного духовенства руской народности. – Черновцы: б. в., 1899. – С. 13.
60. Меморіал товариства “Учительська громада” до ц. к. Краєвої Шкільної Ради в справі науки української мови й літератури в середніх школах з польською викладовою мовою // Наша школа. – 1910. – Кн.1. – С. 76-80.
61. Меморіал Товариства “Учительська Громада” до міністра-президента бар. Бека й міністра Просвіти Мархета в справі заснування українського університету у Львові // Наша школа. – 1909. – Кн.1-2. – С.142-153.
62. Друга народна школа з руським викладовим язиком у Львові // Шкільна часопись. – 1884. – Ч. 10. – С. 73-75.
63. Дело руськой народной школы у Львові майже полагоджене // Шкільна часопись. – 1884. – Ч. 17. – С. 141.
64. Курляк І.Є. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864-1918 рр.). – Львів: б. в., 1997. – С. 10-13.
65. ЦДІАК. – Ф. 146, оп. 51-а, спр. 975, арк. 1-5.
66. Украинские курсы во Львовском университете // Киевская старина. – 1903. – № 2. – С.91.
67. К гонениям на русинский язык в Галичине // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 193-194.
68. Курляк І.Є. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864-1918 рр.). – Львів: б. в., 1997. – С. 13.
69. Українські приватні гімназії в 1910/11 шк. р. // Наша школа. – 1910. – Кн. 4. – С. 73-79.
70. Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала “Украинская жизнь”. Изд. 3-е. – М.: За друга, 1917. – С. 95.